

АСТРАЛЬНІ СИМВОЛИ НА ГЕРБАХ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ XVI – XVIII СТОЛІТЬ

Юрій МИНЕНКО

Національний університет «Острозька академія»

Рівненська область, м. Острог 35800, вул. Семінарська, 2

Проаналізовано роль астральних знаків на гербах української шляхти. З'ясовано значення кожного із символів, твердження підтверджують цитати з поезії авторів другої половини XVI – XVIII століть. Зображення Сонця, Місяця і зір були чи не найпоширенішими складовими герба, адже підкреслювали достоїнства шляхтича. Своім корінням ця емблематика в українській культурі сягає язичницьких часів. Автори ж геральдичних поезій, обігруючи ці знаки, надавали їм широкого розмаїття значень.

Ключові слова: герб, українська шляхта, астральні символи.

Геральдична поезія становить собою синтетичний графіко-літературний жанр, що з'явився з поєднання двох інших популярних барокових жанрів – панегірика й емблеми. Тож гербові вірші є емблематичними за формою, оскільки неодмінним є зображення герба шляхтича, і панегіричними за змістом, адже мають насамперед звеличити особу шляхтича¹. Часто до гербів українських шляхтичів входили астральні символи – зображення Сонця, Місяця, зір. Небесні світила були для поетів насамперед символами слави, а також використовувалися як джерела світла, образи життєвої сили, хоробрості. Такі знаки підкреслювали знання та інтелект шляхтича, загалом тлумачилися як символи високих чеснот фамілії.

Астральна емблематика українського бароко оприявнює питому рису нашої культури XVII – XVIII століть – настанову на синтетичне розв'язання художньо-творчих завдань. Ці символи володіли широким спектром універсальних значень, поєднуючи в одному символічному знакові чи не всі можливі цноти шляхтича.

На думку С. Кримського, своє коріння астральна символіка веде з давніх вірувань наших пращурів, що обожнювали Сонце, та з українського народного світогляду, де Сонце асоціюється з Абсолютом, вічністю, царською гідністю, правдою, світлом розуму та «недремним оком»².

Астральні символи нерідко зустрічаються у текстах геральдичної поезії, чому сприяло їх універсальне значення, як-от у вірші Д. Наливайка на герб князів Острозьких:

*На Місяць і зорі
Місяць, зорі на небі чудові,
Так, в тім домі цнота ув обнові,
Ними ясніш від Сонця він світить,
Найбільш тоді, у вірі як клітить
[переклад В. Шевчука]³.*

Насамперед слід звернути увагу на образ світла, світлості, ясності як характеристики. Навряд чи можна говорити про нього як про самостійний символ, оскільки найчастіше він виступає як якість астральних знаків, що випромінювали світло. Чи не

всі описувані астральні знаки на гербах супроводжуються образом світла, тож його поширеність змушує говорити про його значення окремо.

Світло характеризує прояв божества, життя та істину. Випромінювання світла втілює нове життя, що дарується божеством. Світло – перше творіння. Воно має владу розганяти зло і сили пітьми, й нерідко у бароко використовується як протиставлення ночі й темряви. Це слава, радість і блиск. Світло та осяяння є результатом надприродних сил, або ж передає їх. Досягти світла означає прийти до центру. Свята Світла з факельними ходами проводилися на початку лютого для захисту від чуми, голоду і землетрусів. Пізніше ці свята були прийняті християнами під назвою Стрітіння Господнього⁴. У вірші Леонтія Мамонича на герб Лукаша Мамонича (можливо, свого родича) світло пов'язується з небесною владою:

*Не преподобно убо о благих молчати,
Яко же и не тая где воспоминати.
Стрѣла убо воздух прерѣзуе высоко,
Туголучно испущена летить широко.
Крест же паче сея небеси ся касаєт,
Сего носяй свѣтлѣе паче встѣх бываєт*⁵.

Образ світла загалом використовується у бароко – не лише в поезії, а й в гравюрі XVII століття. В українській же бароковій поезії він також мав значення світла розуму⁶. Саме з таким трактуванням зустрічаємося у вірші Андрія Римші, де світло астральних символів приводить до великих успіхів в «урадах зацных»:

*Не простым людем гербы зъ неба
посылають,
Яковий Скуминове въ своим дому мають.
Якъ звезда над луною хорошо ся блищить
А светла месечного бынамней не нищють,
Такъ обоє свѣтяться, ровньо окромъ хмары,
Якъ слава у Скуминов маєт свои дары.*

*Бо нимъ далей, тымъ ясней въ славу ся
подносять,
Урадами зацными под небо выносять*⁷.

Іншим популярним символом був зодіак як загальна назва сузір'я. У такому ж значенні він згадується у Біблії, також зодіак був відомим ще в глибоку давнину халдеям і єгиптянам⁸. В українському бароко поняття зодіаку вживається на означення небесних сил загалом. Схожим було значення і поширеного в розвиненому бароко символу планети. Прикметно, що саме на прикладі згаданих знаків можна спостерігати поєднання християнства та античної міфології. Адже, з одного боку, вони мають біблійне походження, а з іншого – беззаперечними є алюзії з античністю, відомою посиленою увагою до знаків природи і, зокрема, до астрономії.

Автором досить показового прикладу значення зодіаку є Пилип Орлик, який починає твір «Алцід руський, тріумфальним лавром укоронований, ясновельможний його милість пан Іван Мазепа» (1695) віршем на герб гетьмана, де зодіак означає вищі, неземні сили, прихильні до героя:

*Знатъ хрест Мазепів дому Зодіак приладив,
І славою потужно в небо відтак вдарив –
Роздвоїтися мусив од того ізверху,
Планети прихиливши, що не знають мерху
[переклад В. Шевчука]*⁹.

Місяць був центральним астральним символом. Це знак циклічного ритму часу, вічності, постійного оновлення і духовного аспекту світла. Символіка Місяця у всіх народів світу пов'язана з лунарними міфами, де він завжди знаходиться в опозиції до сонця. Місяць і сонце поєднані родинними зв'язками: брат – сестра або чоловік – дружина. У Давній Греції місячне божество виступало в образі Селени, сестри Геліоса (Сонця). Відображені ці зв'язки і в українській міфології, де наречений (чоловік) виступає в образі Мі-

K V R C Z.

Рис. 1: Герб І. Мазени «Курч». з книги Szymon Okolski, «Orbis Polonus» (Cracoviae, 1641. – Т. I. – Р. 510)

Рис. 2: Герб І. Мазени «Курч». з книги Kaspr Niesiecki, «Herbarz Polski» (Lipsk, 1840. – Т.5. – Р.452)

сяця, а наречена (дружина) – в образі Сонця. В Україні Місяць був складовою частиною давнього астрального культу – Сонця, Місяця і зорі. Небесний вогонь виходив з цієї тріади. І якщо в Єгипті та Вавилоні головним божеством тріади було Сонце, а в арабів – зоря, то в давній Русі – саме Місяць.

З Місяцем і Сонцем, як відомо, пов'язувалося багато українських народних звичаїв. Місяць – розповсюджений образ також в українському фольклорі. Старовинний народний культ Місяця в епоху християнства природно увійшов у святкування Різдва. Проте Місяць оспівується не лише у різдвяних колядках, а й у веснянках, любовних піснях та ін. У християнській традиції Місяць порівнюється з Церквою Божою на землі, оскільки вона запозичує своє сяйво від Сонця правди – Ісуса Христа¹⁰.

В українських віршах на герби цей

символ трактується по-різному, проте не використовується у традиційному значенні як емблема Діви Марії (як, приміром, в І. Величковського)¹¹. Так, досить невігядливо обігрується гербовий знак Місяця князів Вишневецьких Мелетієм Смотрицьким у пономовному вірші, що передує «Треносу» (1610). Автор, власне, зосереджується на астральних знаках на небі, що забезпечили славу роду та діянь предків:

*Świeci Miesiąc na niebie wesoły z Gwiazdami,
Tak cni Korybutowie dzielnymi sprawami
Słyną na szystem okrąg szerokiego świata;
Ich sławy nie zagładzą i najdłużsee lata¹².*

У Тарасія Земки Місяць і зоря на гербі Копистенських є джерелами світла православної віри й освіти. Цікаво простежити, як через увесь твір проходять образи Місяця і зірки, які супроводжуються

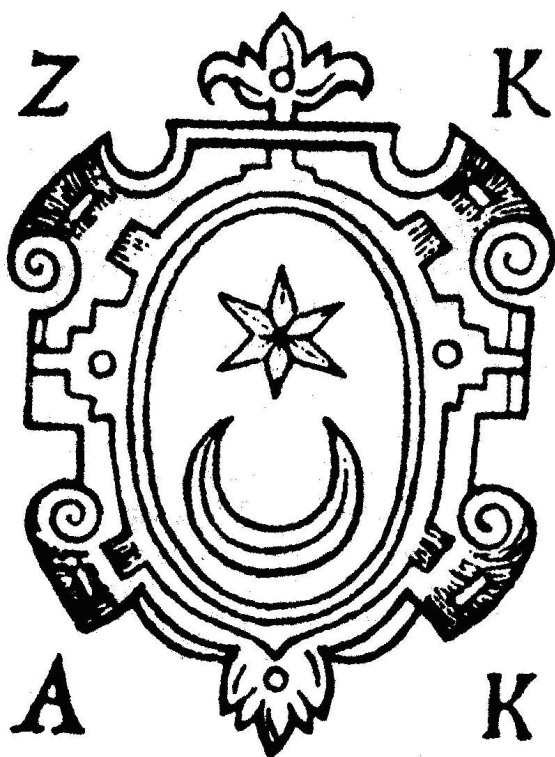

Рис. 3: Герб Захарії Копистенського «Леліва» на звороті титулу книги Андрія Кесарійського, «Тлґкованіє на Апокаліпсії... Іоанна Богослова» (Київ, 1625). Значення літер: Захарія Копистенський Архимандрит Київський. Світлина з примірника зі збірки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

світлом та осяянням, що створює атмосферу світлості й святості героя твору. Складається враження богообраності – благі справи носія герба відповідають астральним елементам, що представляють у творі духовну домінанту:

*Въ Копистенскихъ клейнотѣ мѣсяць изъ звѣздою,
Архимандрите Печерскій, слави тобою,
Жесь отмѣнилъ свѣтъ въ духа и всѣхъ освѣчаєши
Проповѣдью, книгами и житьемъ сіаєши,
Свѣтячи, якъ нѣгдысь Копистенскій Міхаилъ,
Стрый твой, гды на Премьслской епископіи
жилъ.
Мѣй же мѣсяць, Захаріє, богородицу въ
цнотахъ,*

*Преподобныхъ зась, звѣзды, абы въ твоихъ
роботахъ*

*Вѣра православна и дѣтокъ цвиченьє,
На ратунокъ ближньому, церкви вспоможеньє,
И мѣсяць и звѣзды уставне сіали,
Копистенскихъ въ особѣ твоєй выславляли¹³.*

Зоря в бароко – це насамперед зоря вифлєемська, що явилася волхвам і привела їх до місця народження Спасителя¹⁴. Зоря означає присутність божества, його верховенство, янгола (посланця Бога), надію (що сяє у пїтьмі). У християнстві зоря втілює божественний супровід і прихильність, народження Христа. Діва Марія як Цариця Небесна носить корону із зір.

Полономовну епіграму на герб князів Острозьких Мелетій Смотрицький починає з обігрування саме символу зорі. Вона є алєгорією всього роду Острозьких, втіленням їх слави, що народжується з їхніх вчинків, а також запорукою пам'яті про славетних предків:

*Co to za gwiazdę widzę, która swej jasności
Promieńmi Phoebusowej równa się światłości,
Powiedźcie, wdzięczne Muzy? Gwiazda tak
świecząca
Iest Ostroskich przezacnych xiążąt
głośno brzmiąca
Sława, która z chwalebnych postępów się
rodzi,
Y iako cień za ciałem, tak za cnotą chodzi.
Ta zdawna miejsce sobie w ich domu obrała,
Y po śmierci żadnemu z nich umrzeć nie dała¹⁵.*

Цікавим є і трактування поєднання астральних знаків та хреста у гербі князя Острозького Даміаном Наливайком у виданні «Октоїх, тобто Осьмигласник» (1604). Зоря разом з Місяцем у творі є символом тілесного, земного начала сили роду Острозьких, що допомагає їм у боротьбі з ворогами:

Зорями герб уписався на високім йому небі,

Рис.4: Герб князя Василя-Костянтина Острозького з «Острозької Біблії» 1581 року. Світлина з примірника зі збірки Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Дім Острозьких троє знаків слушно має в своїм гербі:

Зорі, хрест і Місяць, себто і тілесне, і духовне, Ворогів обох звитяжцем виступає безумовно [переклад В. Шевчука]¹⁶.

До астральних належить і символ Сонця. Сонце – це передусім джерело вищих цінностей, а також емблема величі та блиску. Сонячна інтенція українського бароко була обумовлена й тим, що світло нерідко ототожнювалося зі світлом фаворським, яке символізувало самого Христа, а Сонце як «око всесвіту» – з Богом-Отцем¹⁷. «Образ Сонця прийшов у поезію українського бароко з двох джерел – з народної творчості ще поганської доби, для якої характерні були звертання

до денного світила як до джерела життя на землі, і з Біблії та Євангелія, де він виступає в найрізноманітніших контекстах»¹⁸. У текстах віршів на герби християнське трактування цього символу, однак, не знайшло розвитку.

Сонце у геральдичній поезії є символом вищої космічної сили. Сонце проливає світло видимого життя спочатку на себе, а потім і на всі небесні і земні тіла. Оточене променями Сонце символізує центр як місце перебування світла і розуму¹⁹. Світло Сонця втілює пряме знання, на відміну від непрямого або аналітичного знання місячного.

Сонце не було одним з найпопулярніших символів на гербах українських шляхтичів. Воно було одним з елементів на гербі

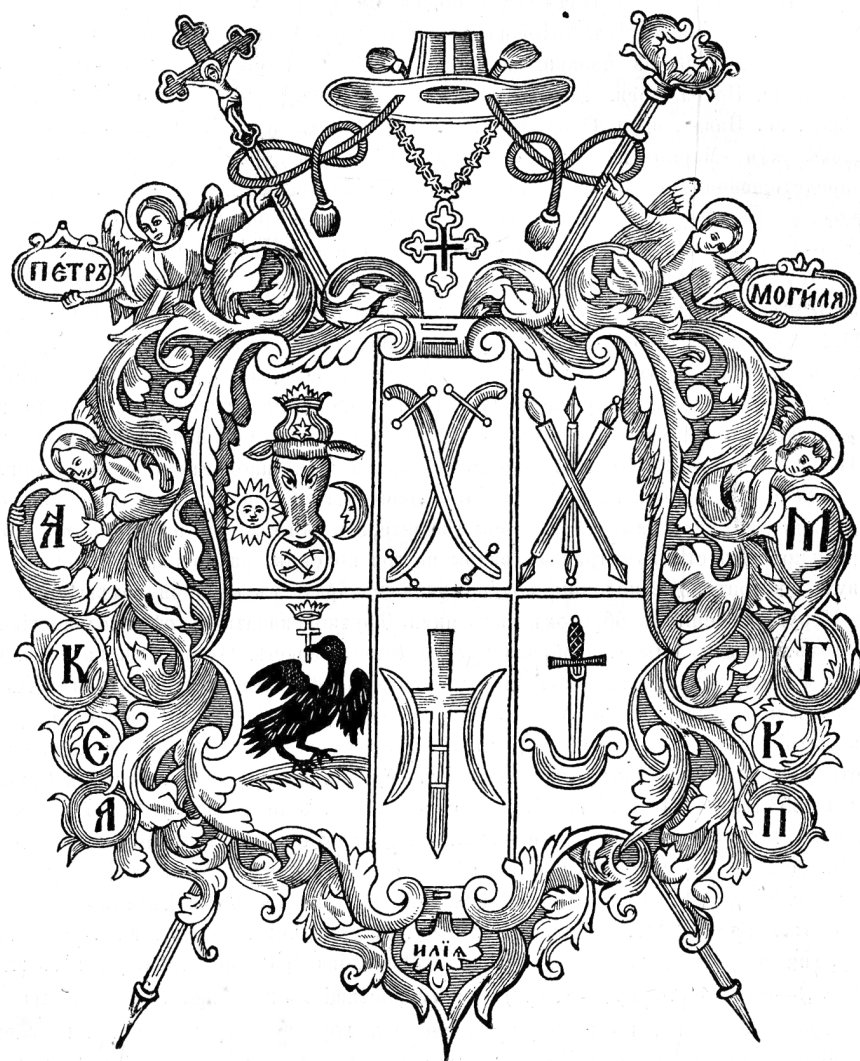

Рис.5: Герб панів Могил («Требник» Петра Могили. – Київ, 1646 р.)

роду Могил. Для автора Тарасія Земки Сонце разом з Місяцем і зорями прокладає герою дорогу до небесної слави:

*Корона ест знак звытяств: буйвол офърою,
Слонце, мѣсяц и звѣзды к небу дорогою.
Мечи, шабли, копіє отчизнѣ оброна,
Крест зась в устѣх врановых от врага
заслона.
Придалася и лодка, котра не љнного
Што значит, єно церков роду російского:
А той ест Петр Могила пастырем
правдивым:*

*К Богу, церкви, отчизнѣ велице горливым:
Нехай же прето живет в лѣта Несторѣвы,
Або поки трват будут бѣги Фебусѣвы²⁰.*

Тож астральна символіка у текстах української геральдичної поезії посідала чільне місце, що було пов'язано з відгомонам давніх язичницьких вірувань, які міцно вкорінилися у світогляді українського народу, хоч часом маємо і християнські конотації цих символів. Широке представлення астральних елементів на гербах українських шляхтичів свідчить про усвідомлення ук-

раїнцями тісного зв'язку з природою і, зокрема, небесними світилами, що знайшло свій вияв у текстах барокової поезії.

¹Детальніше про жанр геральдичної поезії див. монографію: Миненко Ю. «Зри сія знаменія княжате славного». Геральдична поезія в українському бароко. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 160 с.

²Українське бароко: Наукове видання / керівник проекту Д. Наливайко: У 2 т. – Т.1. – Харків: Акта. – 635 с. (С. 26)

³Слово багатоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху ренесансу та бароко в 4 кн. / Уклад. В. Яременко, В. Шевчук. – К., 2006. – Кн.1. – 799 с. (С. 531)

⁴Словник символів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.symbolword.info>

⁵Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упоряд. В. Колосова, В. Крекотень. – К.: Наукова думка, 1978. – 431 с. (С.146)

⁶Українське бароко... С.25

⁷Українська поезія XVI – XVII ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litopys.kiev.ua>

⁸Никифор (Бажанов) арх. Ілюстрованная библей-

ская энциклопедия – М.: Эксмо, 2008. – 640 с. (С. 189)

⁹Шевчук В. Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К.: Либідь, 2006. – 456 с. (С. 352)

¹⁰Словник символів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm>

¹¹Коптілов В. Бароко і українська поезія // Біла джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип. 3]. – Львів: Свічадо, 2010. – С. 233 – 254. (С. 239-240)

¹²Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku / Wybrał i opracował R. Radyszewski – Kraków, 1998 – 415 s. (S. 64)

¹³Українська поезія XVI – XVII ст...

¹⁴Никифор (Бажанов) арх. Ілюстрованная библейская энциклопедия... С. 182

¹⁵Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст... С. 164

¹⁶Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 2. – Кн.2. Перша половина XVII ст. / Упор., прим. і переклад В.О. Шевчука. – 536 с. (С. 102)

¹⁷Українське бароко... С. 25

¹⁸Коптілов В... С. 237

¹⁹Словник символів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.symbolword.info>

²⁰Геральдичні вірші // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упоряд. В. Крекотень, М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 49-61. (С. 55-56)